

UOT 1(091)

DOI:10.30546/sw.2023.2(41).38

**XX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA
GÜNEY AZƏRBAYCANDA SİYASİ-FƏLSƏFİ İDEYALAR**

Faiq Ələkbərli

fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, **Azərbaycan**

e-mail: faikalekperov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-8865-568X>

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, Güney Azərbaycanın Türk mütəfəkkirləri arasında müxtəlif sosial-fəlsəfi ideyaların sintezindən çıxış edənlər arasında Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqaları olmuşlar. Onların dünyagörüşlərinə görə, hazırki dövəndə ən yaxşı variant sosial-demokrat (qismən də liberal demokrat) prinsiplərindən mümkün olduğu qədər yararlanmaq, həmin ideyaları milli özünəməxsusluqlarla bütünləşdirmək idi. Bu baxımdan onlar türkçülük və islamçılıq ideyalarına çox da meyil göstərməmiş, milliliyi daha çox azərbaycançılıq (Azərbaycan milləti, Azərbaycan dili) kimi, islamçılığı da dünyəvilik prinsipləri çərçivəsində qəbul etmişlər. Daha sonra məqalədə qeyd olunur ki, milli-demokratik yöndə özünü ortaya qoymuş fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin universallığı, özünəməxsusluğu danılmazdır. Doğrudur, milli demokratik istiqamət ilk dövrlərdə daha çox sosial-demokratizmə, müəyyən qədər də Sovet Rusiyasından qaynaqlanan marksizm-leninizmlə bağlı olmuşdur. Ancaq zaman-zaman rus bolşevizminin mahiyyətini daha dərindən anlayan azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar mərkəzçiliyə və bir qədər də irəli gedərək sağ mərkəzçiliyə doğru yön almış və milli demokratiyanın təmsilçisi olmuşlar. Bu anlamda demokratların, ya da milli demokratların fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncələri yalnız sosial-demokratizm ilə məhdudlaşmamış və milli xüsusiyyətlər də ön plana çıxmışdır. Hər halda başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Tağıxan Rəfət, Tağı Ərani, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Əlirza Nabdil, Məhəmməd Biriya və başqaları olmaqla, bir çox mütəfəkkirlərimizin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi irsini dar, məhdud şəkildə dəyərləndirmək doğru olmazdı. Əlbəttə, həmin dövrün şərtləri altında yazıb-yaratmış mütəfəkkirlərimiz, dövlət xadimlərimiz arasında bəziləri marksizmin təsiri altında olmuş, Sovet Rusiyasının siyasi-ideoloji təzyiqlərinə məruz qalmış və bundan dolayı ziddiyyətli tərəfləri olmuşdur. Ancaq həmin dövrün mühitinə və mənzərəsinə ümumilikdə yanaşdıqda görürük ki, sosial-demokratizm əqidəsinə bağlı olan və olmayan milli-demokratların əsas qayəsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni və siyasi-iqtisadi varlığını ortaya qoymaq olmuşdur.

Məqsəd – Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin milli-demokratik və sosial-fəlsəfi ideyalarının özünəməxsusluğunu ortaya qoymaq

Metodologiya – müqayisəli təhlil, varislik, ideyaların ötürülməsi, analiz.

Elmi yenilik – Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin ideyaları ilə çağdaş dövrün ictimai-siyasi və ideoloji tələbləri arasında uzlaşdırmaların axtarılması

Açar sözlər: Milli demokratizm, Milli liberalizm, Türkçülük, Azərbaycançılıq, Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya

Giriş/ Introduction

XX əsrin birinci yarısında yaşayıb-yaratmış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və sosial-siyasi dünyagörüşləri daha çox üç istiqamətdə: 1) Milli-demokratik və siyasi-fəlsəfi ideyalar; 2) Milli maarifçilik və ictimai-fəlsəfi ideyalar; 3) İslam fəlsəfəsi və islamçılıq ideyaları üzrə inkişaf etmişdir. Əlbəttə, bu, bir nisbi bölgüdür, çünki həmin ideyaların hər biri az və ya çox dərəcədə bütün

mütəfəkkirlərə öz təsirini göstərmişdir. Sadəcə, burada söhbət başlıca meyillərdən və müəyyən dərəcədə fərqli baxışlardan gedir.

Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirləri arasında sosial-fəlsəfi ideyaların sintezindən çıxış edənlər Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqaları olmuşlar. Onların dünyagörüşlərinə görə, hazırki dövərdə ən yaxşı variant sosial-demokrat (qismən də liberal demokrat) prinsiplərindən mümkün olduğu qədər yararlanmaq, həmin ideyaları milli özünəməxsuluqlarla bütünləşdirmək idi. Bu baxımdan onlar türkçülük və islamçılıq ideyalarına çox da meyil göstərməmiş, milliliyi daha çox azərbaycançılıq (Azərbaycan milləti, Azərbaycan dili) kimi, islamçılığı da dünyəvilik prinsipləri çərçivəsində qəbul etmişlər.

Bir sözlə, onlar bir tərəfdən XX əsrdə dünyaca məşhur sosial-demokratiyanın, liberal demokratiyanın bir çox prinsiplərini qəbul edərək onu həyata keçirməyə çalışdıqları halda, digər tərəfdən həmin ideyalarla milli-dini ideyalar arasında oxşar tərəfləri tapmağa çalışmışlar. Bu anlamda onları əsasən sosial-demokratiya, müəyyən qədər də liberal-demokratiya cərəyanlarının tərəfdarı olmaqla yanaşı, milli-demokratlar kimi də qəbul etmək olar. Onlardan Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Əli Müsyö Təbrizi, Heydərhan Əmioğlu, Səid Səlməsi, Tağı Rəfət, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Məhəmməd Biriya və başqalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Əsas hissə / Main Part

Güney Azərbaycanda milli-liberalizm cərəyanı və onun nümayəndələri

Güney Azərbaycanda milli liberalizmin təşəkkülü Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin adı ilə bağlıdır. O, gənc yaşlarından sosial-demokrat, liberal-demokrat ideyalarına meyil göstərmiş, Məşrutə hərəkatında yaxından iştirak etmişdir. Xiyabani sovet Rusiyası qurulduqdan (1917) müəyyən müddət sonra, yəni onların zaman-zaman əsl simalarını görməklə, bolşevik sosial-demokratiyasını tənqid etmiş, daha çox milli-demokratik və liberal-demokratik ideyalardan çıxış etmişdir. Bütün hallarda Xiyabani milli-mənəvi dəyərlərlə sosial-demokrat, liberal-demokrat ideyaların uzlaşdırılmasına çalışmışdır.

1917-ci ildən etibarən “Təcəddüd” (“Yeniləşmə”) qəzetində azadlıq, bərabərlik və ədalət ideyalarını təbliğ edən Xiyabani hesab edirdi ki, müsəlmanlar müasir dünyada yeni mədəniyyət yaratmaq, heç olmasa, istər-istəməz meydana gələcək bir mədəniyyətin yaranmasında fəal iştirak etməlidirlər. Onun “yeniləşmə” fəlsəfəsinə görə, yeni bir mədəniyyətin yaranmasında hər kəsin öz layiqli borcunu yerinə yetirmək üçün iki əsas işdə səy göstərməsi zəruridir: bunlardan biri - ağıl və təkəkkür, digəri isə səbat və həmrəylikdir. Əslində, buradakı “təcəddüd” (“yeniləşmə”) fəlsəfəsi Avropadakı liberalizmlə bir çox cəhətlərinə görə üst-üstə düşsə də, milli özünəməxsusluğu ilə fərqlənirdi. Bunu nəzərdə tutaraq Xiyabani yazırdı ki, İslam dünyasında “təcəddüd” məsləki siyasi dildə çox vaxt “liberalizm” kəlməsi kimi istifadə olunsa da, ancaq bu, Avropa liberalizmini təqlid etmək anlamına gəlməməlidir [1, s. 117].

Deməli, Xiyabani bir tərəfdən Avropa mədəniyyətinin, Avropa fəlsəfəsinin müsbət tərəflərini görür, onun öyrənilməsinin vacibliyini dərk edir, ancaq digər tərəfdən milli-dini mədəniyyətə əsaslanmaqla yeniləşməni vacib hesab etmişdir. Bu da o anlama gəlir ki, Xiyabani bütün hallarda yeniləşmənin milli-dini dəyərlər əsasında olmasının daha doğru olacağına inanmışdır. Hər halda Xiyabaninin dövründə yaşamış bir çox çağdaşları həddən artıq, ifrat şəkildə Avropa, ya da Qərbi mədəniyyətinə üz tutmaqla öz cəmiyyətlərinə xeyirdən daha çox zərər vermişlər. Bizcə, Xiyabaninin Avropa mədəniyyətinə bu cür yanaşması tamamilə doğru olmaqla yanaşı, eyni zamanda onun “təcəddüd” fəlsəfəsi – milli liberalizm dövrün məntiqinə də xeyli dərəcədə uyğun olmuşdur.

Bizcə, Xiyabaninin bir müdrik filosof kimi, düşüncələrində Qərbin fəlsəfəsi ilə üst-üstə düşən, gələcəyə real bir inamla yanaşı, həm də həmin inamı gerçəkləşdirə biləcək, milli-dini dəyərlərə əsaslanan məntiqli bir təkəkkür var idi. Bu baxımdan “təcəddüd” fəlsəfəsində artıq son əsrlərdə Şərqi, o cümlədən İslam Şərqi üzərinə çökmüş “qorxu” anlayışına yer yoxdur, bunun əvəzində cəsarətlik, inamlılıq ön plandadır. Başqa sözlə, bu yeniləşmə fəlsəfəsində həm bu günə, həm də gələcəyə münasibətdə qorxunu dəf edib, ancaq cəsarəti tutmaq vacibdir. Xiyabaniyə görə, qorxuya yenilmiş insanın, ya da xalqın gələcəyi və gələcəklə bağlı ümidləri də ola bilməz. Doğrudan da, son əsrlərdə

İslam Şərqi cəmiyyətlərinin əsas problemi məhz sxolastik ehkamlarla hökm sürən din qorxusu olmuşdur [1, s.131].

Bizcə də, bir millətin, ya da xalqın çöküşünün, özünə inamsızlığın əsasında qorxu instinkti dayanır. Daha doğrusu, artıq qorxu hər hansı cəmiyyətin şüuruna hökmran kəsilirsə, zamanla bu stereotip halına gələrək instinkt halına çevrilir. Artıq həmin cəmiyyətdə ən kiçik bir islahat, yeniləşmə istəyi belə, çox böyük bir təhlükə hesab edilir. Belə olduğu təqdirdə, həmin cəmiyyətlər çox asanlıqla onu idarə edənlərin, yaxud da xarici qüvvələrin istismar obyektinə çevrilirlər. Bu anlamda Xiyabani çox doğru yazırdı ki, qorxu insanlar kimi, xalqların da qul olmasının başlıca səbəblərindən biridir. Üstəlik, qorxu tək-cə siyasi köləliyə səbəb olmur, eyni zamanda ziyanverici və fəlakətli hadisələrin meydana gəlməsinə də kömək edir. Xiyabani yazırdı: “Beləliklə, qorxaq adam hədə, zor qarşısında özünü itirir, çəşir və hüququndan belə əl çəkir, ən müqəddəs varlığından məhrum olur, habelə bu iyrənc qorxunun uğursuz təsiri nəticəsində qorxağın bədənindəki müqavimət qüvvələri də azalaraq hər cür xəstəliklərin hücumuna, yoluxmasına imkan yaranır. Mikroblar gündən-günə canlanır, güclənir və qorxağın sağlamlığının məhv, özünün isə sonda həlak olmasına səbəb olur” [1, s.131].

Deməli, ayrı-ayrı fərdlərin içini bürüyən qorxu daha sonra müyyən sosial qrupları və sonunda da bütövlükdə cəmiyyəti bürüyür. Şübhəsiz, cəmiyyətin içini bürüyən qorxu hissi fəlakət olmasa da, ancaq fəlakətin xəbərçisidir. Bu anlamda Xiyabani çox doğru yazırdı ki, ayrı-ayrı fərdləri sarıyan qorxu bilavasitə fəlakətin səbəbi olmasa da, fəlakətdən törənən nəticələrin daha da gərginləşməsində çox böyük rol oynayır [1, s.131-132]. Bu o anlama gəlir ki, qorxu insana iki: 1) mənəvi; 2) maddi tərəflərdən təsir göstərməklə, onun dirəniş gücünü də qırır. Başqa sözlə, insan həm mənəvi anlamda, həm də fiziki anlamda qorxunun əsiri olaraq yeniləşməyə meyilli olmur. Ayrı-ayrı fərdlərin içində hökm sürən qorxu bütövlükdə cəmiyyətin də yeniləşməsinin qarşısını alır. Bununla da mənəvi və maddi anlamda qorxuya əsir düşən cəmiyyət nəinki yeniləşməyə meyil edir, üstəlik də gerilik içində tənəzzülə uğramağa davam edir. Şübhəsiz, “qorxu”nu dəf etməyin əsas çarəsi isə “cəsarət”liklə bağlıdır və yalnız onun sayəsində cəmiyyət yeniləşməyə qadir olur. Xiyabani də iddia edirdi ki, qorxu inkişaf, təkamül və yeniliyin qabağını alan ən böyük maneə, bəşəriyyətin düşmənidirsə, cəsarət isə tam əksinə, insanlıq üçün var olmaq deməkdir: “Qorxu deyilən bu uğursuz hiss bəşəriyyətin şərəf, heysiyyət, mənlilik və mərdlik kimi nəcib hissələrini təhlükəyə salır. Qorxu olan yerdə insan qabiliyyət və məziyyətdən məhrum olur. İnsan adını daşımaq və insaniyyət şərəfinə malik olmaq istəyən şəxs qorxmamalıdır. Qorxmamaq – bu, bəşəriyyət aləmində mövcud olan şərəf və heysiyyəti qorumaq üçün bir vasitədir. Lakin tək-cə qorxmamaq kifayət etməz, bundan əlavə, cəsarətli, qoçaq və ürəkli də olmaq lazımdır. Qorxunun əskinə olaraq, cəsarət, ancaq ağıl və igidlik silahı ilə silahlanmış və uzaqgörənlik hissi ilə aşıllanmış cəsarət, çəşqun və fədakar bir qoçaqlıq millətlərə nicat verə bilər” [1, s.132].

Xiyabani yazırdı ki, qorxu milliyyət, azadlıq və bəşəriyyətin əsaslarını pozduğu halda, cəsarətlilik, igidlik həmin əsasları möhkəmləndirir, sarsılmaz edir, qoruyur. Xiyabaniyə görə, qorxu kimi, cəsarətlilik, ya da igidlik də iki cürdür: maddi igidlik və mənəvi igidlik. O yazırdı: “Maddi igidlik təhlükə və xəbər qarşısında soyuqqanlılıqdan ibarətdir ki, onun ən yüksək dərəcəsi “ölümə qarşı” etinasız olmaqdır. Çünki ən böyük təhlükə ölümdür və heç kim ölümlə iki dəfə qarşı-qarşıya gəlməyəcəkdir. Maddi igidlik elə bir həqiqətdir ki, onu mənimsəmək mümkündür... Qorxaq bir əsgər müharibə meydanında on dəfə qəhrəmanlıq göstərsə, cəsarətlənə bilər. Qorxmaz əsgər isə daha cəsarətli olar. Maddi igidliyi təmrin etmək (yəni ölümlə alışıdırmaq) bədənimizi sükunət və mətanətə, daimi aramlığa öyrədir” [1, s.132-133]. Deməli, qorxuya qarşı ən ciddi mübarizə cəsarətlilik, igidliklə əlaqəli olub, onu dəf etməyin əsas çarəsi də bununla bağlıdır. Bunu yaxşı anlayan Xiyabani mənəvi və maddi qorxuya qarşı mənəvi və maddi cəsarətliliyi irəli sürürdü. Xiyabaniyə görə, mənəvi igidlik insanın öz ehtiraslarına hakim olmaq və onları özünə tabe edə bilməyindən ibarətdir. Başqa sözlə, ehtirasına, hissiyyətinə, ümumiyyətlə, nəfsinə qapılmayan insan cəsarətli və igid adamdır. Bu o anlama gəlir ki, mənəvi qorxunu dəf etməyin ən əsas çarəsi nəfsinə güc gəlib onu yenməkdir [1, s.133].

Xiyabanidə güclü optimizm və gələcəyə inam var idi. O, hesab edirdi ki, xalqın bu gün verdiyi şəhidlər, qurbanlar onun keçmişdəki ətəlinə, ixtiyarsızlığına son qoymaq, bunun əvəzində gələcəyinin öz əlində olmasına inamına işarədir. Onun fikrincə, bu baxımdan azadlıq uğrunda şəhid olanları ağılla deyil, əksinə, şadyanılıqla qarşılamaq lazımdır. Xiyabaninin nəzərində bu, “varlıq gülşəninə acizlik, nalə və miskinliklə deyil, ümid və şərəf gülüşləri ilə girmək” üçün vacibdir. Çünki bir fərdin,

ya da ayrı-ayrı fərdlərin ah-naləsi bütövlükdə cəmiyyəti pessimizmə aparır. O yazırdı: “Dəfələrlə dediyim kimi, fərd ilə cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsində böyük fərq vardır. Cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsi fərdlərin əhval-ruhiyyəsinin yekunudur. Lakin bu əhval-ruhiyyə həmin cüz olan əhval-ruhiyyədən tamamilə fərqlənir. Fərdin əhval-ruhiyyəsi özünə tabe olmalıdır. Çox nadir hallarda elə bir əhval-ruhiyyə tapıla bilər ki, özünü bu tabelikdən xilas edə bilsin. Dəfələrlə elə olmuşdur ki, alim və ya bilikli bir adam cəmiyyətin əhval-ruhiyyəsinin təsiri altında öz hikmət və biliyini əldən vermişdir” [2, s.411].

Deməli, fərd və cəmiyyət arasında sağlam münasibətlər qurulmayanda, hər ikisi zərər çəkmiş olur. Belə ki, pozulmuş bir cəmiyyətin təzyiqi altında əxlaqlı, sağlam düşüncəli adam da məhv olub gedə bilər. Yəni, bir cəmiyyətdə rüsvətخورluq, adam aldatmaq, yalan danışmaq kimi hallar adı hala çevrildiyi bir dövrdə, bunun doğru olmadığını bildiyi halda, eyni şeyi təkrarlayanların bu vəziyyətin səbəbkarlarından çox da fərqi yoxdur. Ancaq əgər fərd öz əxlaqında, düşüncəsində möhkəm dayanarsa, cəsarət və igidlik ortaya qoyarsa, o zaman müəyyən anlamda cəmiyyəti də yaxşılığa doğru dəyişə bilər. Başqa sözlə, bir şeyə “dur” deməyi bacararaq, vəziyyəti dəyişdirmək, yeni imkanlar ortaya qoymaq bacarığı insanın, ya da ayrı-ayrı insanların öz əlindədir. Ancaq bunun üçün həmin fərd, ya da fərdlər ağılda, cəsarətdə, bacarıqda güclü olub, elə bir sistem qurmalıdırlar ki, bu günə qədər mövcud olan mənfi yönlü tabuları məhv edib, onun yerində müsbət yönlü işlər ortaya qoysunlar.

Xiyabani hesab edirdi ki, indiyə qədər İran xalqı özbaşına həyat sürmüş, əlaqə otu kimi təbiətin qoynunda kor-təbii şəkildə yaşamışdır və bundan da istibdad rejimləri daim yararlanmışdır. O yazırdı: “İran xalqı möhkəm əqidə olmadan, təcrübə və imtahanlardan sayıqlıqla istifadə etmədən, təşkilat və tərtibatsız şəkildə uzun müddət özbaşına və təbii yol getmişdir. O, bugünkü günə kortəbii surətdə yaşayıb gəlmişdir. Bu özbaşına göyərmiş ağaca peyvənd vurulmalıdır. Yeni, sağlam və düzgün nəzəriyyəni bu camaata təlqin etməklə, onun mühitində bir təcəddüd-təkamül yaranmasına nail olmalıdır” [2, s.411]. Bircə, bu fikirlər çox da həqiqəti özündə əks etdirmir. Hər halda 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər bu bölgədə hakim olmuş dövlətlərin, xüsusilə də həmin dövlətlərin əksəriyyətinin qurucusu olan türklərin “özbaşına və təbii yolla” hərəkət etməsi doğru deyildir.

Xiyabaniyə görə, “təcəddüd-təkamül” fəlsəfəsini yalnız xalqın iradəsi ilə həyata keçirmək mümkündür. Çünki xalqın iradəsi nəzəri baxımdan bütün bəşər kütləsinin fəvqündədir. Bu o anlama gəlir ki, yeniləşmə və təkamül bir yerdə götürülməli, yeniləşmə siyasəti doğru aparılmalıdır. Daha doğrusu, yeniləşmə inqilabi sıçrayışlarla deyil, təkamül əsasında həyata keçirilməlidir. O yazırdı: “Xalqın iradəsinin istədiyi şey müqəddəs və möhtərəmdir. Lakin bu iradə müstəqil yaşamaq üçün vicdana (xalq vicdanı – F.Ə.) malik olmalıdır. O (xalq vicdanı – F.Ə.), nəzərlərdə saf, səmimi və parlaq şəkildə aydın olmalı və öz varlığını sübut etməlidir. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri bir bəşəş ruh ilə, müstəqil vicdan ilə silahlanıb, bu ruhiyyənin qüvvəsini dünya qarşısında nümayiş etdirməlidir” [2, s.412].

Bircə, Xiyabaninin əsas məqsədi həm ayrı-ayrı fərdlərin, həm də bütövlükdə “xalqın vicdanı”nı oyatmaq idi ki, o, bu yolda hər bir şeyə qatlanmağa hazır idi. Bu yolda o, bir müdrik olduğu qədər də fədai idi. Özündə müdrikliyi və fədakarlığı birləşdirən Xiyabani açıq şəkildə yazırdı ki, “xalqın vicdanı”nı oyatmaq üçün onun yalnız qəhrəmanlıqlarını, igidliklərini deyil, nöqsan və eyblərini də göstərmək lazımdır: “Biz tərəqqi və təkamül yolunu ona nişan veririk. Batil təsəvvür və xəyalları onun şüurundan çıxardıb, bunların yerinə həyat bəxş edən yeni fikirləri yerləşdirməyə çalışırıq. Bu məqsədə çatmaq üçün deyirik: bu cəmiyyəti təşkil edən fərdlərdən hər biri xalqa olan böyük ruh yüksəkliyi ilə silahlanıb, öz varlığında saxladığı azadlıq və istiqlal ruhunu başqalarına da təlqin etsin” [2, s.412].

Şübhəsiz, Xiyabaninin dediklərində böyük bir həqiqət və gerçəklik var idi. Xüsusilə “xalqın vicdanı”nı oyatmaq məsələsində o, çox haqlı idi. “Xalqın vicdanı” deyilən elə bir həqiqətdir ki, fərdləri və cəmiyyəti yeni bir mübarizəyə və dəyişilməyə hazırlayır. Ancaq bu mübarizə və dəyişilmənin qurbansız olmayacağı ilə yanaşı, həmin qurbanların qanları bahasına da millətin millət olacağı fəlsəfəsi var idi. Sadəcə, bunun üçün köhnəpərəstliyə son verib, yalnız yenilikpərəst tərəfdarı olmaq, yəni öz əsrinin əleyhdarı olmaqdan vaz keçmək lazım idi. Xiyabani nitqlərinin birində deyirdi: “Biz istəyirik ki, əl və ayaqlarımızı cəhalət və نادانlık zəncirlərindən xilas edib azad hərəkət edək, yüzillik zülmət və fəlakətdən qurtaraq. Biz irəli getmək, tənəzzül və geriliyimizin qarşısını almaq istəyirik. Biz görürük ki, zəmanəmiz tərəqqi və təcəddüdün ən yüksək dərəcəsinə çatmış, biz isə o mərhələdən çox uzaq

düşmüşük. Biz yalnız zamanımıza müvafiqət etmək deyil, bəlkə, ondan daha çox, gələcəyi düşünərək qarşıdakı həyata hazırlaşmalıyıq” [2, s.418].

Onun fikrincə, hər bir xalq zəmanəyə uyğunlaşıb, onun şərtlərinə görə hərəkət etməli, başqa xalqlarda olan müsbət tendensiyaları mənimsəməli, ancaq bunu təqlidçilik şəklində etməməlidir. Çünki başqa xalqları olduğu kimi təqlid edənlər özü olmur və başqa xalqın içərisində assimilyasiya təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. O, təqlidçiləri nəzərdə tutaraq deyirdi: “Belə adamlar keçmiş unudur, gələcəyin isə fikrini çəkmirlər. Bunlar yaşadıkları zamana həyatı əlaqə ilə bağlıdırlar. Onlar bugünkü paltarlarını atababalarını palatları ilə müqayisə etmir və sabah nə kimi paltar geyinəcəklərini və nə şəkllə düşəcəklərini təsəvvürə gətirə bilmirlər. Lakin bu gün əyinlərində olan paltarları canlarından əziz tutub, onları sevir. Yeni dəbdə papaq, paltar, hətta Avropa başmağını geyinmək belə, onların nəzərində mühüm problem təşkil edir. İctimai yaşayış da belədir” [2, s.419].

Xiyabani bir tərəfdən təqlidçiləri, digər tərəfdən köhnəpərəstləri tənqid edərək deyirdi ki, zəmanə ilə ayaqlaşmaq istəyən xalqın özündə də hərəkət olmalıdır. Yəni, xalqın qabaqcıl ziyalıları həm mühafizəkarlara qarşı mübarizə aparmalı, həm də yenilənmək istərkən təqlidçilikdən uzaq durub, müəyyən qədər də olsa, özünəməxsusluğu ortaya qoymalıdırlar. Başqa sözlə, müsəlmanlar ictimai həyatda adət etdikləri köhnəpərəstlikdən və təqlidçilikdən əl çəkib, gələcəyi də nəzərə almalıdırlar. O yazırdı: “Siz bir həyat tərzinə adət etmişsiniz. Elə ki bu tərzin pis cəhətlərini başa düşdünüz, o vaxt həmin həyatı dəyişmək istəyəcəksiniz, lakin işdə islahat və təcəddüd yaratmaq istərkən köhnə adətlərlə olan əlaqənizi soyudur və məyus edir. Lakin biliniz ki, sizin dövrünüz atalarınızın dövründən başqadır. Bu gün sizin qoyduğunuz papaq, dünən atalarınızın qoyduğu papaq deyildir. Sabah da bugünkü papağı qoymayacaqsınız. Gələcəyi nəzərə almalısınız. Övladlarınızı o zaman üçün tərbiyə etməlisiniz. Bilməlisiniz ki, yaxın gələcəkdə elə bir gün qarşınıza çıxacaqdır ki, o vaxt sizə bugünkü məramınızı təklif etdikdə, siz onu köhnəlmiş və nöqsanlı görəcəksiniz, ölümü ona tərcih edəcəksiniz” [2, s.419].

Yeni yetişən nəslə keçmişin köhnəpərəst adətlərindən uzaqlaşdırmağa çalışan Xiyabaniyə görə, gənclər üçün mükəmməl, xoşbəxt, yeni bir gələcək hazırlamaq lazımdır. Bu arzu və əzmlə işləyərək, vəhşilik və barbarlıq dövrünə qayıtmaq istəyən köhnəpərəstlərə, mürtəcelərə qarşı mübarizə apardıqlarını deyən Xiyabani yazırdı: “Mən bu günün ideyasını zəncir sayır və deyirəm: Ey bədbəxt və şüursuz mürtəce! Sən bu başsız xalqı hansı cəhalətin qaranlığına və fəlakət dərəsinə qaytarmaq istəyirsən?! Bizim dediklərimiz dəlillədir” [2, s.420].

Onun fikrincə, köhnəpərəst adətlər inkişaf və tərəqqinin əleyhinə olub, köhnəpərəstlərin əlində əsas silahlardan biridir. O, nitqlərinin birində deyirdi: “Sizin dünyalar qədər pis adətləriniz vardır ki, onlar sizin ictimai və siyasi cəhətdən inkişafınıza mane olur. Bu maneələrdən birisi odur ki, siz həqiqəti tanıdığımız paltarda görmədikcə onu qəbul etmirlər. Bir çox mühüm və əsaslı məsələlər qarşısında ləclik edirsiniz. Lakin mən istəyirəm ki, dəlil və əsaslarla bəzi məsələləri şərh edim. Mən elə güman etmirəm ki, siz ağıl və məntiq qarşısında belə mətləbi anlamaqdan boyun qaçırırsınız. Vəsvəsə və şəkki kənara atın, bir-birilə fərqli olan iki nəzəriyyə arasında öz aqlınızı işə salıb mühakimə edin və qəti qərara gəlin!” [2, s.421-422].

Xiyabani hesab edirdi ki, fəlsəfi anlamda bu iki nəzəriyyə “varlıq və yoxluq” məsələsidir. Onun fikrincə, mübahisəli olan bu məsələni dərinləndirmək lazımdır. O yazırdı: “Fəlsəfə alimləri arasındakı “varlıq və yoxluq” məsələsi mübahisəlidir. Deyirlər ki: hər bir şeyin tamamilə aradan getməsi, məhv olması və ya bir şeyin öz-özündən vücuda gəlməsi mümkün deyildir. Hər bir varlıq özündən əvvəlki və keçmiş bir vücutun nəticəsidir. Bu qanun hallara və şəkillərə də aiddir. Mövcud olan heç də mümkün deyildir ki, gözlənilmədən yox olsun və aradan çıxsın və ya yerini özündən fərqli olan başqa bir hala versin. Elə bir hala ki, əvvəlcədən yox idi. Bir dəmir parçasını böyük zəhmət nəticəsində başqa şəkllə salırlar. Ondən kotan və ya digər bir alət qayırlar; kotandan qılinc, top və ya tufəng lüləsi qayırmaq mümkün olur. Lakin bu halların hər birində biz məcburuq ki, ilk şəkildə olan dəmiri öz istədiyimiz şəkllə salmaq üçün onun əvvəlki şəkllini məhv etmək üçün çəkil zərbələri sərf edək. Deməli, hər bir ikinci hala keçmək birinci hala istinad edir və heç bir gözlənilməyən təhəvvül qabili-təsəvvür deyil” [2, s.421-422].

Xiyabaniyə görə, qanmaz adamın birdən-birə bilikli alim olması mümkün olmadığı kimi, uzun illər bir istibdadın zülmü altında yaşamış xalq da birdən-birə azad ola bilməz: “İnqilabların nəticəsidir

ki, siz bu gün yeni əqidələr haqqında məlumata malik olmuşunuz. Lakin kamal dərəcəsinə çatmamısınız. Sizi özbaşına buraxmaq olmaz. Sizin şəklinizi dəyişmək, diri, düşüncəli və mütəəddüd bir millət etmək lazımdır. Alimlər demişlər ki, təməddünün əsası bundan ibarətdir ki, qədim adətlər, köhnə qaydalar tədriclə məhv olub, onların yerini yeni düsturlar tutsun. Biz bu düsturları sizə öyrədəcəyik” [2, s.422].

Ola bilsin ki, Xiyabaninin bu fəlsəfəsini o zaman özü, ya da bir neçə nəfər anlaya bilmişdir. Ancaq ən əsası odur ki, Xiyabaninin yeniləşmə və təkamül fəlsəfəsi, yəni milləti millət etmək naminə əvvəlcə ayrı-ayrı fərdlərdə vicdanı oyatmaq, daha sonra da onu bir məslək halına gətirib xalqın ümumi vicdanına çevirmək çox doğru düşüncə idi. Xiyabani deyirdi: “Azadxahlardakı vicdani əqidə onlarda vicdani əlaqəni təşkil edir və onları ittifaqa, birliyə çağırır. Biz azadxahların bir arzu, bir məram, əqidə və bir məqsədimiz vardır. Biz hamımız deyirik ki, bu məmləkətdə həqiqi məşrutyyəət hökm sürsün. Şəxsi nüfuzlar və imtiyazlar ləğv edilsin. Həqiqi milli hakimiyyəət qurulsun. Müəssisələrimiz və idarələrimiz milliləşsin. Yəni, milli hakimiyyəətin əsasına arxalansın. Biz deyirik: ədalət, bərabərlik və azadlıq olsun! Bu sözlərin müxtəsər xülasəsi belədir: Biz öz əsrimizin övladları olmaq istəyirik. Biz bəşəri təkamül qafiləsindən uzun yollar boyu geri qala bilmərik. Zəmanəsinə ağ olana zaman cəza verəcəkdir. Məslək birliyi qardaşlıq yaradır. Bir məsləkdə olan iki nəfər iki qardaş kimidir” [2, s.413-414].

Xiyabaniyə görə, xalqın vicdanına hesablanmış məslək, xüsusilə də siyasi məslək bütün məsləklərdən üstündür. Çünki siyasi məslək vicdanları oyadır və müəyyən bir istək üzrə insanları könüllü olaraq bir araya gətirir. O deyirdi: “Siyasi məslək bütün əqidələrə hakim və üstündür. Din, məzhəb, tayfa və milliyət siyasi əqidələr qarşısında təsir və nüfuz edə bilməz. Məslək vəhdəti birlik və məhəbbət doğurur” [2, s.414]. Onun bu baxışları daha çox sosial-demokratlara yaxın idi. Çünki sosial-demokratlar da din, tayfa, milliyət məsləyini deyil, siyasi məslək, yəni azadlıq, ədalət və bərabərlik şüarlarını irəli sürürdülər. Görünür, bu baxışlarından dolayı Sovetlər Birliyi dövründə Xiyabanini az qala marksist elan etmək istəmişlər. Sadəcə olaraq, burada Xiyabaniyə görə də, bəşəriyyəətin səadəti dini, milli mənsubiyyəətinə asılı olmayaraq, yalnız bu ideyalar uğrunda mübarizə aparan insanlar vasitəsilə təmin olunacaqdır: “Bu gün bütün dünyada qaldırılmış azadlıq bayrağı altında insanlar xoşbəxt həyat sürəcəklər. Yaşasın bütün dünya azad xalqları arasında dostluq və qardaşlıq rəbitəsini yaratmaq istəyənlər” [2, s.415].

Bu anlamda S.C.Pişəvəri ilə razılaşıyıq ki, Səttarxan silah gücü və igidliyi ilə Azərbaycanın adını ucaldığı halda, Xiyabani alimənə, yəni müdrik nitqləri və cəsarətli yazıları ilə Azərbaycan tarixinə, Azərbaycan mədəniyyəətinə öz adını yazdıra bilmişdir. Pişəvəri Təbrizdə Xiyabaninin abidəsinin açılışı münasibətilə etdiyi çıxışında deyirdi: “Şeyx böyük mütəfəkkir idi. Onun nitqlərini oxuyanda insan təzə şeylər öyrənir. Onun sözləri dərin və mənalıdır. Onun nitqlərinin içərisində artıq sözlər çox azdır. Lakin bir çox əməli təkliflər vardır” [3, s.155].

Pişəvəriyə görə, Xiyabani iman və əqidə adamı olsa da, həm mühiti müsaid olmayıb, həm də ətrafındakıların çoxu onun fəlsəfəsini başa düşməyib, o da çox məsələləri açıq deyə bilməyib. Ola bilsin ki, Pişəvəri bu məsələdə bir qədər haqlı idi. Çünki, doğrudan da, müdrik və cəsarətli bir ziyalı olan Xiyabanini ətrafındakılar tam anlaya bilmirdilər, ya da istənilən səviyyəədə anlamamışlar. Pişəvəri yazırdı: “Şeyxin dedikləri bizim istədiklərimizin müqəddiməsidir... Rəşidlik nəzəri ilə baxsaq, Səttarxan qəhrəman imiş. O, düşmən qabağında təslim olmamışdır. Amma fikir, elm və məlumat nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, Şeyxin məqamı fəvqalədə böyükdür. Sərdar rəşid imiş. Şeyx o xasiyyətlərə malik olduğu halda, bir də onun alimlik məqamı var idi” [3, s.156].

Xiyabaninin əksər tədqiqatçıları da Pişəvəri kimi hesab edirlər ki, o, siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları ilə Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratiya hərəkəti taixində dərin iz buraxmışdır [4, s.197]. Məsələn, Qafar Kəndliyə görə də, Xiyabani Azərbaycan fəlsəfi fikrinin inkişaf tarixində yeni bir dövr açmış, onun “Təcəddüd” fəlsəfi məktəbində Azərbaycanın böyük inqilabi nəslə yetişmişdir: “Doğrudan da, Xiyabaninin fəlsəfi məktəbində hər şey yeni əsasla qurulmuş, hər şeyin həllində millətin, fəqərəyi-kasibənin, zəhmət adamlarının, şəhər və kəndlərdə alın təri ilə çörək qazananların mənafeyi əsas götürülmüşdür. Köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmişdir. Təcəddüd məsləkində inqilabın əsas məsələsi olan hakimiyyəət məsələsi inqilabçı nöqtəyi-nəzərindən daha radikal şəkildə qoyulurdu” [5, s.62].

Qafar Kəndlinin fikirlərindən də belə anlaşılır ki, Xiyabani ictimai-fəlsəfi baxışlarına görə, sosial-demokratlara, bir qədər də dəqiqləşdirsək, marksist sosial-demokratlara yaxın olmuşdur. Onun sayəsində xeyli dərəcədə köhnə siyasi məfhumlar alt-üst edilmiş, yeni kateqorial anlayışlar dövrüyyəyə gətirilmişdir. Eyni zamanda, o, marksist sosial-demokratlara yaxın olmaqla yanaşı, milli demokratiyaya daha çox meyil göstərmişdir.

Xiyabaninin yaxın silahdaşı hesab olunan Mirzə Tağı Rəfət bütün sahələrdə, o cümlədən mədəniyyətdə, fəlsəfədə və ədəbiyyatda yeniləşmənin tərəfdarı kimi tanınmışdır. Onun fikrincə, yenilikçilərin istədikləri, düşüncə və incəsənət dünyasında, ədəbiyyatda yeni bir era yaratmaqla bağlıdır. Rəfətə görə, bu gün vacib olan köhnəlmiş, lakin hələ də üstün olan statusu dəyişərək, yeni müasir status ilə əvəz etməkdir. Bunun üçün də ən güclü vasitə dildir. Çünki dil insanın fikir və hisslərini ifadə etmək üçün bir alətdir. O, “Modernistlərin bəyanatı”nda fikrini belə ifadə edirdi: “Əgər biz iddia edə bilərsək ki, insan fikirləri və hissləri eralar ərzində heç bir dəyişikliyi qəbul etmir, onda dil dəyişikliyi də yararsız ola bilər. Aydın ki, intellektual və perspektual müasirlik ədəbi müasirliyi tələb edir” [6, s.22]. Rəfət daha sonra yazırdı: “Bu, açıq və aydın bir həqiqətdir ki, yeni fikir və yeni hisslər ədəbiyyatda da yeniləşmə tələb edir. Daha doğrusu, ədəbi yeniləşmə, yəni təfəkkür və deyim tərzində yeniləşmə fikirlərinə və hisslərin yeniliyini göstərən yeganə sübutdur” [6, s.22].

Qacarlar dövlətində “yeni şeirin öncülü”, yeni ədəbi-fəlsəfi baxışların nümayəndəsi hesab olunan Rəfət Türkiyədə yaranmış “Sərvəti-finun”nun Azərbaycandakı davamçılarından biri idi. O da “sərvəti-finun”çular kimi, ədəbiyyatı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, ənənəvi Şərq motivlərini və poetik sistemi dəyişdirmək, Qərb mədəniyyət üsulunu təbliğ etmək yolunu tutmuşdu. “Təcəddüd”, “Azərbaycan” qəzetlərinin, “Azadistan” jurnalının əsas yazarlarından biri kimi, Rəfət bu mətbu orqanlardakı məqalələrində yeni həyatın tələblərini ifadə etməyə çalışmışdır. Onun ilk yazılarında demokratik əhval-ruhiyyə, vətənpərvərlik və xalqilik əsas yer tutmuşdur [7, s.162-163]. Bu baxımdan Rəfət çağdaş İran poeziyasının ilk şairi kimi də tanınmışdır. Eyni zamanda o, Həbib Sahir, Əhməd Xürrəm, Yəhya Mirzə Daneş və başqa şairlərin və yazıçıların ardıcılıqları olduqları “Rəfət məktəbi” adlandırılan ədəbi məktəbin yaradıcısıdır.

Cəmalə Mirzəyeva yazır ki, ədəbi aləmdə bir-birinə qarşı mübarizə aparan iki tərəf meydana gəlmişdi. Bu mübarizədə ənənə tərəfdarları klassik üslubdan uzaqlaşmağı qəbul etmir, yeni üslubda yaranmaqda olan ədəbiyyatı, xüsusilə də mənzum ədəbiyyatı tənqid edirdilər. Klassik ədəbiyyat tərəfdarlarının ən nüfuzlu təşkilatı Məliküşşüəra Baharın yaratdığı və başçılıq etdiyi “Daneşkədə” ədəbi məclisi idi. “Təcəddüd” qəzeti ədəbiyyatda da yeniləşmə tərəfdarı kimi çıxış edərək köhnəliyi qəbul etmir, ənənədən ayrıla bilməyənləri şiddətli tənqid edirdi. “Təcəddüd” qəzetində ədəbi tənqidlə bağlı əsas məqalələr Tağı Rəfətə aid idi. O, fars, türk, fransız dillərində şeirlər yazıb, İran ədəbiyyatında “yeni şeir”in əsasını qoyanlardan biri olub [7, s.162-163; 8, s.204].

Pərvanə Məmmədlinin fikrincə, “Sərvəti-fünun” ədəbi məktəbinin Qacarlar dövlətində davamçısı olan Tağıxan Rəfət poeziyanı həm forma, həm də məzmun cəhətdən yeniləşdirmək, dili sadələşdirmək, Şərq motivlərini və poetik sistemini dəyişdirmək kimi ədəbi məramı qarşısına məqsəd qoymuşdur. Çalışdığı “Təcəddüd” qəzetində özünə həmfikir və məsləkdaşlar tapmışdır... Bununla ədəbiyyatın həm forma, həm də məzmununda təəcəddüd yaratmış, sərbəst şeirin əsasını qoymuşdur. O, “Təcəddüd”də, “Azadistan” jurnalında açıq imza ilə və ya “Femina” təxəllüsü ilə dərc etdirdiyi şeirləri, eyni zamanda dərin məzmunlu məqalələri ilə milli-azadlıq hərəkatına yaxından kömək göstərmişdir [9, s.184-186].

Qeyd edək ki, bəzi fars tədqiqatçıları çağdaş ruhlu, yenilikçi ədəbiyyatın banisi kimi Əli İsfəndiyarinin adını çəkirlər. Halbuki ondan əvvəl Tağı Rəfət, Şəms Kəsməi kimi azərbaycanlı-türk ziyalıları yenilikçi ruhlu ədəbiyyatın banisidirlər [10]. Maraqlıdır ki, həmin dövrdə Berlində çıxan “Kavə” qəzeti və onun baş yazarı S.H.Tağızadə Tağıxan Rəfəti tənqid edən yazılar yazmışdır. Tağızadə ilə yanaşı Mahmud Qənizadə, Hüseyn Kazımzadə, İrəc Mirzə və başqaları da öz yazılarında Rəfəti tənqid etmiş, onun şeirlərini bəsitlikdə, mənasızlıqda ittiham etmişlər [10].

İslam Qəribli yazır ki, Rəfət Təbrizi özünü ictimai mövzular aləmində daha sərbəst hiss edirdi: “Tanış ola bildiyimiz şeirlərində biz onu, əsasən, cəmiyyətdən, onun insanı əzən qanunlarından, daha doğrusu, qanunsuzluqlarından narazı bir şəxs kimi görürük. Bu narazılıq heç də bədbinlik və pessimizm notları ilə müşahidə olunmur. Şair xalqın parlaq səhərini mübarizədə gördüyündən vətən övladlarına məyus olmamağa, öz haqqını müdafiə edərək onu qazanmağa çağırır” [11, s.152].

“Azadistan”da dərc olunan yazılarının birində Rəfət gənclərə üzünü tutaraq yazırdı: “Tam sərbəstliklə düşünün və özünüzü hiss edin. Fikir və suallarınızı yazın... Heç vaxt azadlıq hissinizi itirməyin. Başqalarını təqlid edərkən ifrata varmayın və mümkün qədər özünüz olun. Tənqid etməkdən qorxmayın, ancaq heç bir səbəb olmadan da yersiz tənqid etməyin. Ani, şiddətli bir hücum qarşısında da ilk düşüncələrinizdən heç vaxt qorxub vaz keçməyin” [10].

Güney Azərbaycanda sosial-demokratizm, milli-demokratizm və onların nümayəndələri

Güney Azərbaycanda sosial-demokratizmlə milli-dini ideyaların uzlaşmasından yana olub, bunu daha çox irəliyə aparən Seyid Cəfər Pişəvəri olmuşdur. Özünün də ifadə etdiyi kimi, əgər Xiyabani milli mübarizəni təkbaşına və müəyyən çatışmazlıqlarla aparırdısa, Pişəvəri milli mübarizəni daha sistemli şəkildə həyata keçirməyə çalışmış, ömrünün son illərində sosial-demokratiyadan daha çox milli-demokratik mövqe tutmuşdur.

Pişəvərinin ictimai-siyasi görüşlərində istər beynəlmiləlçi sosial-demokrat, istərsə də milli sosial-demokrat kimi olsun, əsas məsələ Azərbaycan xalqının milli oyanışı, milli özünüdərk və milli azadlıq məsələləri olmuşdur. Əlbəttə, o, gənc yaşlarında sosial-demokratiya təliminə daha çox böyük ümidlər bəsləmiş, bu baxımdan Sovet Rusiyasının yaranmasına və digər xalqlara da azadlıqlar gətirəcəyinə inanmışdır. Bizcə, Pişəvəri adətən sosial-demokratizm əqidəsinin daşıyıcısı olsa da, zaman-zaman milli demokratiyaya meyil göstərmiş, xüsusilə də Milli Hökumət zamanında bunu daha çox ifadə etmişdir. Bu anlamda Pişəvərinin sosial-demokratizmlə bağlı dünyagörüşündəki iki məsələni: 1) beynəlmiləlçiliyi; 2) milliliyi; nəzərə almaq lazımdır.

Bizcə, Pişəvəri uzun müddət sosial-demokratiya təliminə daha çox beynəlmiləlçilik mövqeyindən yanaşmış, yalnız bu kontekstdə Azərbaycan xalqının da xoşbəxt olacağını düşünmüşdür. Bu baxımdan Pişəvərinin Bakıda olarkən ancaq sosial-demokratlarla əməkdaşlıq etməsini, hətta milli demokratlara qarşı əks cəbhədə dayanmasını təsadüfi hesab etmək olmaz. 1918-1920-ci illərdə Bakıdakı sosial-demokrat əqidəli “Ədalət” partiyasının əsas fəalları olan Pişəvəri “Lenin” adlı məqaləsində yazırdı ki, V.İ.Leninin başçılığı ilə Rusiyada 1917-ci ilin oktyabrında baş verən Oktyabr inqilabı Şərqlə xalqlarını da imperialistlərin yürütdüyü əsarətdən, zülmədən xilas edəcəkdir [7, s.459].

O, “Ayılıbdır” (“Hürriyyət”, 1919, avqust) felyetonunda da sosial-demokrat əqidəli birisi olaraq digər firqələri qəbul etmədiyini və doğru yolun ancaq kommunizmlə bağlı olmasına inanırdı. Pişəvəri yazırdı: “... sənə nə deyirəmsə, sən şübhəsiz qəbul elə, çünki mən başqa firqəbazlar kimi, şəxsi-qərəzimi gözləmirəm. Həmişə ümumi mənfəətə söz söyləyib çalışıram. İstər daşnak, istərsə o birisi, mənim üçün təfavütü yoxdur. Hər kəs ki insaniyyətə müzür əməliyyata bulundu, düşmənlər hesab edirəm” [12]. Pişəvəri digər bir felyetonunda da açıq-aşkar şəkildə milli hökuməti “bəy-xan hökuməti” kimi tənqid edib, özünü fəhlə-kəndli sinfinin tərəfdarı kimi qələmə vermişdir [13]. Bunun ardınca elə həmin məqaləsində Pişəvəri bəy-xan hökuməti hesab etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin rəhbərliyinin dilindən kəndliləri satirik anlamda aşağılayan bir şeirini də vermişdir. Həmin şeirdən belə məlum olur ki, kəndli torpaq tələb etməməli, azadlıq istəməməli, bir sözlə, özünü bəy-xanla bərabər tutmamalıdır [13].

Pişəvəri Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərliyini, o cümlədən Müsavat firqəsini onda ittiham edirdi ki, bərabərlikdən, demokratiyadan bəhs etdikləri halda, buna əməl etməzlər [14]. Sovet Rusiyası təhlükəsi Azərbaycana yaxınlaşdığı bir dövrdə dünənə qədər “Müsavat”a üzv olan bəzi fəhlələrin oradan uzaqlaşmasını Pişəvəri sosial-demokratcasına şərh edirdi [15]. Pişəvəriyə görə, Azərbaycandakı “ittihad”çılar, “müsavat”çılar kimi, Gürcüstandakı menşeviklər də bərabərlik, beynəlmiləlçilik məsələsində ikili yol tutublar. Ona görə də yalnız sosial-demokratlar bu məsələdə ən doğru yoldadırlar: “Məhz sosializm gərək elə olsun ki, Nikolay özü də həsəd aparsın. Beynəlmilliyət deyilən şey bundan ibarətdir. Kim deyə bilər ki, menşeviklər burjuaziyanın xeyrinə çalışırlar? Bu heç vaxt ola bilməz və qətiyyətlə yalandır! Menşeviklər mömün, müqəddəs, sülhçu, fəqət pambıq ilə baş kəsən insanlardır. Deyəsən, çox uzunçuluq etdim. Eybi yoxdur, sosialist yoldaşları yaddan çıxarmaq olmaz. Onlar indi də millətçilikdən əl götürsələr, sosializm tez vücuda gələr. Onlar da layiqincə işləyə bilməzlər. Onlar üçün gərək millətçilik və başqa adlar ilə dünya inqilabını təxirə salıb, mücahidət göstərsinlər” [15].

Seyid Cəfər Pişəvəri «Müsavat» haqqında bu fikirləri də irəli sürmüşdür: «Müsavat firqəsi Mərkəzi Komitəsi və bütün təşkilatlarında üç ayrı fraksiya hakim olmuşdu: 1) Kiçik burjuva ünsürləri

ilə birlikdə mərkəzdə mövqə tutan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə qrupu; 2) İnqilabi hərəkatın təsiri altında qalan və sol təmayül göstərən Mirzə Bala Məhəmmədzadə qrupu; 3) Sağ cinaha mənsub olan Nəsim bəy Yusifbəylinin mülkədar qrupu» [16,s.402].

Doğrudur, Pişəvəri bir sosial-demokrat kimi ancaq “Müsavat”ı deyil, eyni zamanda gürcü menşeviklərini və erməni daşnaklarını da tənqid etmişdir. Xüsusilə də, Pişəvəri öz xatirələrində yazdığı kimi, erməni daşnaklarının Bakıda türk-müsəlman əhaliyə törətdiyi qırğınlardan dəhşətə gəlmişdir: «Mən 1918-ci il mart ayında daşnakların vəhşiliklərini, saysız günahsız adamların, xüsusilə bitərəf Cənubi azərbaycanlıların öldürülüb karvansaralarda meyitlərinin yandırılmasını öz gözümlə görmüşəm. Bu, çox faciəli və nifrətləyici bir hərəkat idi» [16,s.398]. Ancaq o bu oyunların mərkəzində məhz rus bolşeviklərinin dayanmasını, özəlliklə də onların erməni daşnaklarına hər cür dəstək verməsini çox gec anlamışdır.

Bizcə, 1930-cu illərdə Pəhləvilər rejiminin zindanında məhbus olarkən Pişəvəri müəyyən dərəcədə marksist sosial-demokratiyadan uzaqlaşaraq milli-demokratiyaya doğru yönəlmişdir. Belə ki, o, həbsxanadan çıxdıqdan sonra sosial-demokratizm əqidəsində qalmağa davam etməklə yanaşı, milli məsələlərə daha həssaslıqla yanaşmış, xüsusilə də Səttarxan və Xiyabani hərəkatlarında baş verən hadisələri daha çox milli yöndən izah etmişdir [17,s.244].

Pişəvəri hesab edirdi ki, Azərbaycan xalqı XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq milli-azadlıq hərəkatının yeni bir mərhələsini yaşamaqdadır. O, zərrə qədər də olsun şübhə etmirdi ki, Səttarxanın başçılıq etdiyi Məşrutə hərəkatı milli-azadlıq yolunda çox mühüm bir mərhələ olmuşdur. 1945-ci ilin avqustunda Səttarxanın qəbri üstə təşkil olunmuş mitinqdəki nitqində Pişəvəri deyirdi: “Azərbaycanlı hiss edirdi ki, onun vətəni, mədəniyyəti və milli şəxsiyyəti vardır. Bunları qoruyub saxlamalıdır. O anlayırdı ki, özbaşnalıq üsul-idarəsi, zorakılıq, quldurluq rejimi həmin böyük arzu qarşısında maneə təşkil etmişdir” [16,s.16].

Pişəvəriyə görə, bu gün də Azərbaycan adını, onun muxtariyyətini eşitmək istəməyən fars şovinistləri qədər, irançılıq ideolojisinə qapanmış azərbaycanlılar da vardır. Həmin irançı azərbaycanlılar bu məsələdə qanuna hörmətdən və ona əməl etməkdən bəhs edirlər. Pişəvəri yazırdı: “Mənim vətənsəvər tanıdığım şəxslərdən biri deyirdi ki, sən nitqlərinin birində qanuna ehtiram edib, ona tabe olmaqdan bəhs etmişdin. Mən bunu inkar etmirəm, qanun möhtərəmdir. Qanunsuz bir ölkədə ədalət, əmniyyət, insaniyyət ola bilməz. Amma qanun hər iki tərəfdən möhtərəm tutulmalıdır. Fransa inqilabının böyük mütəfəkkiri Jan-Jak Russo özünün məşhur əsərlərindən birində belə deyir: “Razılıq ikitərəfli olmalıdır. Əgər o, bir tərəfdən pozulsa, ikinci tərəf ona tabe olmağa məcburi deyildir”. Russonun nəzərində qanunlar xalq ilə dövlət arasında qarşılıqlı razılıq olmadan, qərardan başqa şey deyil. İndi bizim hökumətimizin (Tehran hökuməti - F.Ə.) başında duranlar məclisimizin əksəriyyətini təşkil edənlər özlərinin çıxardıqları və yazdıqları qərarları pozub ayaq altına salmışlar. Ona görə də biz o qanunları ləğv edilmiş hesab etməyə məcburuq” [16,s.68-69].

Pişəvəri yazırdı ki, Azərbaycan xalqı qanunların əsasını və kökünü böyük qurbanlar bahasına almışdır: “Mərkəzi Hökuməti özlərinin ata-babadan qalma irsi hesab edən xainlər onu əməldə silib-süpürüb gizlətmişlər. Bizim haqq və ixtiyarımızı təmin edən Əyalət və Vilayət Əncümənləri haqda qanundan illərdir ki, əsər-əlamət yoxdur. Bizə qanundan danışan ağadan tələbimizə cavab istəyirik. Onların boşboğazlıqdan başqa bir işləri yoxdur. Biz həqiqəti açıq-aydın xalqa çatdırırıq. Bizim xalqa müraciətimizdə meydana atdığımız şüarların əsasını da qanun təşkil edir” [16,s.69].

Pişəvəri yazırdı ki, xalqın maariflənməsi çox vacibdir, çünki savadlı və sağlam cəmiyyət heç vaxt zülmün, təzyiğin altında yaşamaz. Onun fikrincə, insanlarla heyvanlar arasında olan böyük fərq də bundan ibarətdir: “İnsan ictimai bir varlıqdır. O, tək özbaşına yaşamır və onun məqsədi fəqət şəxsi həyatını təmin etmək deyil. İnsan cəmiyyət üçün yaşayır. Ona görə hər bir kəs ictimai mənafeyi şəxsi mənafedən üstün tutmalıdır. Hər kəs öz başını saxlamaqdan ötrü yaşasaydı, onda dünyada böyük simalar, fədakar qəhrəmanlar, öz canlarını vətən və millət yolunda fəda edən rəşid insanlar tapılmazdı. Bu fədakarlıq fəqət bilik, maarif, təşkilat və əxlaq nəticəsində mümkündür. Biz gərək camaatın mənafeyini öz şəxsi mənfəətlərimizdən üstün tutmağa adət edək. Yalnız bu vasitə ilə xalqımızı fəlakətdən xilas edə bilərik” [16,s.75].

Ona görə Azərbaycan xalqının əsas mənafeyi milli-azadlıq mübarizəsindən bir addım da olsun geri çəkilməməkdir. O yazırdı: “Azad və demokrat vətənimizin şanlı bayrağı altında xalqımız

müqəddəs vəzifəsini – azadlıq mübarizəsini davam etdirəcəkdir. Azərbaycan Tehran ilə bir yerdə əsir Hindistan olmaqdan, özü üçün azad İrlandiya olmağı üstün tutur. Tehran hər zə və sürüşkən gözəllər kimi hər gün bir lotunun qucağına atıla bilər. Azərbaycan isə namus və heysiyyətinə əlaqəmənddir. O, biganələrin alçaq nökrəri olan Rza xanların boyunduruğu altına bir daha girməz və gündə bir lotuya təslim olmaz. Biz hər qiymətə olur-olsun, dünya hadisələrinin verdiyi imkandan istifadə edib, azadlığımızı təmin edəcəyik. Boşboğaz və xain çıxmaqaraçıların cəfəngiyyatları bizi tutduğumuz yoldan geri qaytara bilməz” [16,s.119]. Beləliklə, bizcə, Pişəvərinin düşüncələrində, siyasi fəaliyyətində xeyli dərəcədə sosial-demokratiya (xüsusilə də marksizm-leninizm) ideyasının, həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi olan Sovet Rusiyasının ciddi təsiri və təzyiqi olmuşdur. Müəyyən mənada o, siyasi fəaliyyətdə və dünyagörüş məsələlərində N.Nərimanovun, Xiyabaninin yolunu təkrar etmişdir. Hər halda Pişəvəri də Xiyabani və Nərimanov kimi, sosial-demokrat ideyasına, o cümlədən həmin ideyanın aparıcı qüvvəsi hesab etdiyi Sovet Rusiyasına böyük ümidlər bələmişdir. Ancaq bu ümidlər özünü doğrultmayanda daha çox milli-demokrat mövqeyinə yaxınlaşsa da, tamamilə ondan qopa da bilməmişdir. (N.Nərimanovla Xiyabani də eyni aqibəti yaşayıb). Yəni, inandığı əsas məsələ o olub ki, Azərbaycan, Azərbaycan xalqı tarixən “İran şahlığı”nın istilasından olmuş, hazırkı dövrdə sosial-demokratiya ideyasının (Komintern) və Sovet Rusiyasının yardımı ilə tamamilə olmasa da, ən azı muxtar formada milli azadlıqlarına qovuşa bilərlər. Bizcə, sovet ideoloqları Pişəvərini də inandırılar ki, Azərbaycan xalqı üçün milli istiqlal qovuşmaq şəraiti yetişmədiyi üçün öncə, milli muxtariyyəti əldə etmək vacibdir. Milli istiqlal şəraiti yetişənə qədər isə Azərbaycan və Azərbaycan xalqı “İran istiqlaliyyəti” və “iranlı” kimliyindən imtina etməməli idi.

Üstəlik, o da Sovet Rusiyasının ideoloqlarının tarix, mədəniyyət, fəlsəfə kimi mühüm sahələrdə təsiri altına düşərək milli-dini (türkçülük, islamçılıq) məsələlərdə yanlışlığa yol verib. O, Quzey Azərbaycanda sosial-demokrat əqidəyə bağlı soydaşları kimi (N.Nərimanov, S.M.Əfəndiyev və b.), milli kimliyinin və ana dilinin türk dili olduğunu bildiyi halda, marksizm-leninizm təliminin təsiri, Sovet Rusiyası ideologiyasının təzyiqi altında bunu arxa plana keçirərək, sadəcə, milli-azadlıq idealını ön plana çıxarıb. Bu baxımdan Pişəvərinin yazılarında və çıxışlarında “Türk dili”, “Türk milləti”, “Azərbaycan türk milləti” deyil, əsasən “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti”, “Azərbaycan xalqı”, “azərbaycanlılar” kimi ifadələrdən istifadə etməsi təsadüfi olmamışdır. Sovet Rusiyasının ideoloqları Azərbaycan milli hərəkatını mümkün olduğu qədər türklük ruhundan uzaq tutmağa çalışırdılar. Buna əsas səbəb də Sovet Rusiyasının İkinci Dünya müharibəsi ərəfəsində Türkiyə ilə münasibətlərinin kəskinləşməsi, buna uyğun olaraq da bütün imperiya ərazisində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda antitürk siyasət yürütməsi idi. Ona görə də Sovet Rusiyası Azərbaycan milli hərəkatının türklük üzərində qurulmasının tamamilə əleyhdarı olub, əsas diqqəti sosial-demokratizmə və türklük ruhundan uzaq azərbaycançılığa kökləməyə çalışırdı. Bütün bunlar Pişəvərinin dünyagörüşünə təsirsiz ötürməmişdir.

Təbriz şəhərində anadan olan Əli Müsyö Təbrizi/Kərbəlayi (1886-1910) həyat yolunu müəyyənləşdirmək üçün çox gənc yaşlarında Rusiyanı, Avropanın bir sıra ölkələrini gəzib dolandı, Fransa inqilabları tarixini öyrəndi. Fransız xalqının demokratiya uğrunda mübarizəsi, axıdılan qanlar və əldə edilən nəticə onu cəlb etdi. Odur ki, vətəninin də monarxiyadan xilas olub demokratik respublikaya çevrilməsi üçün yollar axtarmağa başladı. Bir müddət İstanbulda yaşayan və oradakı monarxiya əleyhdarları ilə uzun-uzadı söhbətlər edən Kərbəlayi Əli Təbrizə qayıtdıqdan sonra az zamanda Müsyö Əli kimi tanındı. Bu da səbəbsiz deyildi. Çünki o, söhbətlərində fransız xalqının respublika quruluşuna keçmək üçün apardığı mübarizəsindən tez-tez misallar çəkirdi [18].

O, Qacarlar dövlətində 1906-cı ildə “İctimayyün-e ammiyyun” (Sosial-Demokrat) təşkilatının qurucularından biri, “Mərkəzi-Qeybi”-n əsas aparıcısı olmuşdur. O, “Əncümən” qəzetinin nəşrində də yaxından iştirak etmişdir. Əli Müsyö Məşrutə hərəkatının ən fəalları arasında biri olmuş, 1908-1909-cu illərdəki Azərbaycanda Məşrutə inqilabı zamanı Səttarxanla birlikdə hərəkat etmişdir. 1909-cu ildə Təbriz bələdiyyəsinə rəhbərlik edən Əli Müsyönün 1910-cu ildə Rusiyanın Təbrizdəki konsulluğunun əməkdaşları tərəfindən zəhərlənərək öldürüldüyü iddia olunur.

Güney Azərbaycanın Dilməqan şəhərində doğulan Səid Səlməsi (1887/89-1909) mütləqiyyəti, Şərqi cəhalətini tənqidlə yanaşı, şeirlərinin bir qisminə ədalətli gələcəyə, bəşəri azadlığa ümidini də ifadə etmişdir [19]. O, "Ləyaliyi-iztirar" şeirində bu xüsusda yazırdı ki, gec-tez hürriyətpərəstlər

istibdadpərəstlərin kökünü kəsmək, "zülm ağacını yıxmaq üçün" nə lazımdır edəcək, bir gün bəşəriyyətdə azadlıq hökm sürəcəkdir [19].

Ancaq dövründəki bir çox gerçəkliklər, yəni istibdadın əsasən güclü olub hürr tərəfdarlarını bir çox hallarda əzməsi bəzən Səlmasini də bədbinliyə sövq etmişdir. Səlması “Xəyali-mənfur” şeirindən də gördüyümüz kimi, bu kimi mənfur, bədbin xəyallardan qurtulub gerçək azad bir həyata qovuşmağa can atmışdır [7,s.161].

“Təhəssür” şeirində də istibdadın gileyini və narazılığını ifadə edən Səlması bütün hallarda zülmə qalib gəlib azadlığa qovuşmağın mümkünlüyünü də ifadə etmişdir. Səlması “Amali-Vətən” şeirində isə inqilabi duyğularla vətənə sevgisini bu formada ifadə etmişdir. O bu şeirində daha çox Vətən və Millət amalını ön plana çəkmişdir [7, s.161].

Səlması dövlətçilik anlamında o dövrdə şüurlara hakim kəsilmiş “iranlı” kimliyi baxımından Vətən amalını ifadə etmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Qacarların hakimiyyətinin son dövründə meydana çıxmış və geniş yayılmış “iranlı” kimliyi daha çox dövlət, vətən və millət qavramlarının ortaq bir nöqtəsi olmuş, bu zaman türk, fars, ərəb, kürd, bəluç və başqalarını özündə birləşdirmişdir. Ancaq zamanla məlum olmuşdur ki, “İran” və “iranlı” kimliyini ortaya atanların əsas məqsədi aryançılığı-farsçılığı burada hakim vəziyyətə gətirmək olmuşdur. Bu baxımdan həmin dövrdə istər Səlması, istərsə də başqa Azərbaycan-türk aydınlarının “İran”, “iranlı” kimliyinə doğma yanaşmasını təbii qarşılamaq lazımdır.

Təbriz şəhərində ruhani ailəsində dünyaya gələn Mirzəli Siqqətül-islam Musa oğlu (1860-1911) “Lallar kitabçası”nda bəşəriyyətin gələcəyinə ümidlə baxır və bir gün dünyada zülmün sona çatacağına inanırdı. Onun fikrincə, həmin günə qədər isə hər bir xalq ayrı-ayrılıqda istibdadlara qarşı mübarizə aparıb öz ölkələrində əmin-amanlıq, qayda-qanun yaratmalıdır. O yazırdı: “Doğrudur, elə bir gün gələcək ki, dünyada bir qanun və bir nəfər hökumətlik edəcəkdir. Zamanın gedişi belə bir günü yetişdirməyə zamandır, - amma hələlik, o günə çatana qədər gərək hər bir ölkənin qanunu olsun və özünü idarə etsin” [7, s.126].

O, hesab edirdi ki, təqribən 80 il ərzində Qacarlarda ancaq durğunluq olmuş, ədalət ortadan qalxmış, onun yerini istibdad tutmuşdur. O yazırdı: “Həştad il bizi dovşan yuxusuna verdilər, biz geri qaldıq, başqaları inkişaf etdilər. Məşrutə bir yana dursun, şəriət və millət soruşmadı: “nə üçün belə?!” Məşrutəçilər qələm azadlığı və dil azadlığı istəyirlər ki, “əmr be məruf və nəhy əz münkər” hüququ əldə etsinlər. Bunları ondan ötəri istəmərlər ki, istibdad sifətini müstəbidlərdən alıb, özləri ona yiyələnsinlər” [7, s.126].

Siqqətül-islama görə, müstəbidləri hakimiyyətdən uzaqlaşdırıb özləri müstəbidə çevrilənlər məşrutəçi ola bilməzlər. Onun fikrincə, bu cür məşrutəçilərin məqsədi 80 illik istibdada son vermək deyil, hakimiyyətə gələrək onu davam etdirməkdir. Bu baxımdan Təbriz məşrutəçilərinin heç bir istibdadla razılaşmayacağını yazan Siqqətül-islama görə, Azərbaycanın milli hüququ olmalıdır. O yazırdı: “Deyirlər ki, şəhər təslim olmayınca Təbrizi öz hökmlərindən müstəsna edəcəklər. Təbriz əhalisi milli hüquq tələb edirdilər və edirlər. Milli hüquq tələb etmək istibdaddan savayı heç bir məntiqdə “şərərət” adlandırılmır” [7, s.126-127].

Siqqətül-islam onu da bəyan edirdi ki, hər şey xalq ilə dövlət arasındakı səmimi birlikdən asılıdır. Bu səmimi birliyin əsasında Müzəffərəddin şah Qacar dövründə verilmiş Məşrutəyə sahib çıxılmasıdır. O yazırdı: “Əgər dövlət məşrutəni verməsə, xalq ilə dövlət arasında birlik və əmin-amanlıq olmasa, tərəflər bir-birlərindən arxayın olmasalar, get-gedə fəsad genişlənər, bütün ölkədə əmniyyət olmaz, çapavulluq yayılar, beləliklə nə baş qalar, nə papaq... Əgər biz təbrizlilər də öz təkliflərimizə əməl etməsək, özümüzü hər şeydən azad və məsuliyyətsiz hesab etsək, düşmən saqinin əlindən köməksizlik bədəsini ilk içən biz olacağıq, - vəssalam!” [7, s.127].

Siqqətül-islam haqlı olaraq Türk olduğu halda, türklükdən, Türk ədalətindən uzaq düşən Məhəmmədəli şah Qacarı, eyni zamanda məşrutə qılığında aryançı-irançı deputatları tənqid etmişdir.

XX əsrin əvvəllərində yaşamış Mirzəzadə Eşqi, ya da əsl adı ilə Seyid Məhəmmədrza (1893-1924) “Eşqinin ideali” əsərində yaşadığı cəmiyyətin gerçək təsvirini ortaya qoymuşdur. Belə ki, o, Müzəffərəddin şah Qacarın Məşrutə elan etməsi, ancaq oğlunun həmin Məşrutəni ləğv etməsi dövründə bir kəndlinin başına gələnlərdən bəhs etmişdir. Məlum olur ki, iki oğlunu Məşrutəyə qurban verən ata, sonda ümidini Məhəmmədəli şahın məğlubiyyəti ilə ölkədə haqq-ədalətin bərqərar olmasına bağlayır.

Ancaq Məhəmmədəli şahı taxtdan salan məşrutəçilər heç də “inqilab” ümidlərini doğrultmurlar [7, s.180]. Eşqiyyə görə, bu “inqilab”a sipəhidarilər kəfil olduğu üçün o, nəticəsiz qaldı, bundan qazanan ikiüzlü məşrutəçilər oldu. O, hesab edirdi ki, bütün bunların bir daha təkrarlanması üçün sosial-demokratiya cərəyanına bel bağlamaq lazımdır [7, s.183]. Eşqi də inanırdı ki, ancaq “Lenin inqilabı” yoluyla Qacarlar dövlətində inqilab edib, milləti yeni bir xoşbəxt aləmə, ağ günə çıxarmaq mümkündür. O, ümid edirdi ki, yalnız “Lenin inqilabı”ndan sonra hamı bərabər yaşayacaq, zülm sona çatacaq və xoşbəxtlik hökm sürəcəkdir [7, s.184].

Mirzəzadənin dünyagörüşündə ilk növbədə, sosial-demokrat cərəyanı əsasında insanlığın və bəşəriyyətin xilas məsələsi öz əksini tapmışdır. O, ümid edirdi ki, elə bir zaman gələcək, dünyada insanlar arasında heç bir bərabərsizlik qalmayacaqdır. Eyni zamanda o, dünya gerçəkliyində bir-birinə zidd olan məsələlərə (ədalət və zülm, sevgi və nifrət, doğru və yalan və s.) də toxunmuş, lakin bu zaman bir növ Yaradanın işlərinə qarışmışdır.

Sərəb mahalının Dünni kəndində əkinçi ailəsində anadan olan Bayraməli Abbaszadə-Hammal (1859-1926) ictimai-siyasi görüşlərində “Molla nəsrəddinçilər”in yolunu izləmişdir. Ömrünün son illərini Quzey Azərbaycanda yaşayan Hammal marksizmin sol qanadına (rus bolşevizminə) meyil göstərmişdir [7, s.99]. Hammal, Məhəmmədəli şah Qacar devrilib onun yerinə oğlu Əhməd şah Qacarın gəlməsindən sonrakı vəziyyətin daha da acınacaqlı olması qənaətində idi [7, s.100]. Hammal da sosial-demokratiyanın təsiri altında olmuş, insan və bəşəriyyətin gələcəyini sosialist ideyaların qalib gəlməsində görmüşdür. O da ümid edirdi ki, məhz dünyada yeganə doğru yolu tutanlar sosial-demokratlardır..

Güney Azərbaycanın Astara şəhərində dünyaya gələn, ictimai-siyasi baxışlarına görə sosial-demokrat (əvvəlcə sol yönü İran Xalq Partiyasının, yəni Tudənin, daha sonra da sol-mərkəzçi yönü ADF-nin üzvü olub) olan Firudin İbrahiminin nisbətən geniş həcmli əsərləri 1946-cı ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə” [20, s.110] silsilə məqalələri və “Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)” hesabat xarakterli əsərləridir.

O, “Sülh uğrunda (Paris Sülh konfransı barədə qeydlər. 1946)” hesabat xarakterli məktublarında Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın və digər Qərb dövlətlərinin Paris Sülh konfransındakı siyasətini, ideyalarını tənqid etdiyi halda, Sovet Ruisyasının siyasətini isə müdafiə etmişdir. O yazırdı ki, yalnız Sovet Rusiyası millətlərin haqq və hüquqlarının qorunmasında, davamlı sülhün bərqərar olmasında maraqlıdır [20, s.110]. F.İbrahimi dünyagörüşünə görə sosial-demokrat təliminə yaxın olsa da, ancaq daha çox milli-demokrat mövqeyi ilə seçilmişdir. Eyni zamanda o, “Azərbaycan dili”, “Azərbaycan milləti” adı altında azərbaycançılıq ideyasını təbliğ etmişdir.

20-ci əsrin birinci yarısında inqilabçı ruhlu şeirləri ilə diqqət çəkən türk qadınları da olmuşdur. Məsələn, Nımtac xanım Səlması 1917-1918-ci illərdə aysori-kürd qüvvələrinin Səlmasda, Urmiyada və digər Azərbaycan şəhərlərində törətdiyi soyqırım aktlarına öz şeirlərində kəskin şəkildə cavab vermişdir [7, s.47]. Səlması “Tehrana xitab” şeirində də ictimai-siyasi motivdən çıxış edərək, dövlət rəhbərlərinin idarəetmədəki bacarıqsızlıqlarını, nöqsanlarını tənqid atəşinə tutmuşdur [7, s.47]. Nımtac xanımın şeirlərinin ruhundakı üsyankarlığı ilə yanaşı, milli dəyərlərə bağlılığı görməmək mümkün deyildir. O, Azərbaycan türkünün yenidən dirilişini görmək istədiyi üçün onları milli oyanışa səsləmişdir.

Azərbaycan türklərinin qadın ziyalılarında olan Şəms Kəsməi Təbrizdə çarşabsız gəzən ilk xanımlardan biri hesab olunur. Onun şeirlərində də inqilabçılıq, yenilikçilik ön planda olmuş və insanları sosial bərabərliyə səsləmişdir [7, s.72-73]. XX əsrin ilk yarısında yaşamış Pərvin Etisami (1906-1941) də qadın ziyalılarımız arasında mühüm yer tutur. Etisami də digər xanım ziyalılarımız kimi, inqilabçı ruhu, yenilikçiliyi ilə fərqlənmişdir. Məsələn, o, “Deyil” şeirində bir sərxoşun dili ilə valini, hakimi, polis rəisini, mollaı çox ustalıqla tənqid etmişdir [7, s.271].

Etisami “Ey rəncbər” şeirində isə diqqəti kəndlilərin dözülməz həyatına və bunda əsas günahkar olan hakimlər, məmurlar və mollalar tərəfindən istismar olunmasına çəkmişdir. Ona görə də bir para çörək üçün tər axıdan kəndlilin əməkhaqqı sonda yalnız əzabdır, çünki əsas güc hakimlərin, mollaların əlindədir [7, s.272]. Onun “Azadlıq nişanı” şeirində Pəhləvi rejiminin əsarətinə, zülmünə, assimilyasiya siyasətinə qarşı bir üsyan var idi [7, s.279].

Nəticə / Conclusion

XX əsrin birinci yarısında yaşamış Güney Azərbaycan Türk mütəfəkkirlərinin fəlsəfi və ictimai fikir tarixində yeri çox əhəmiyyətlidir. Bizcə, üç istiqamətdə, yəni milli-demokratik, milli maarifçilik və islamçılıq yönlərində özünü ortaya qoymuş fəlsəfi və ictimai fikir tariximizin universallığı, özünəməxsusluğu danılmazdır. Doğrudur, milli-demokratik istiqamət ilk dövrlərdə daha çox sosial-demokratizmə, müəyyən qədər də Sovet Rusiyasından qaynaqlanan marksizm-leninizmlə bağlı olmuşdur. Ancaq zaman-zaman rus bolşevizminin mahiyyətini daha dərinlən anlayən azərbaycanlı-türk sosial-demokratlar mərkəzçiliyə və bir qədər də irəli gedərək sağ mərkəzçiliyə doğru yön almış və milli demokratiyanın təmsilçisi olmuşlar. Bu anlamda demokratların, ya da milli demokratların fəlsəfi, ictimai-siyasi düşüncələri yalnız sosial-demokratizm ilə məhdudlaşmamış və milli xüsusiyyətlər də ön plana çıxmışdır.

Hər halda başda Şeyx Məhəmməd Xiyabani, Mirzə Tağıxan Rəfət, Tağı Ərani, Seyid Cəfər Pişəvəri, Firudin İbrahimi, Əlirza Nabdil, Məhəmməd Biriya və başqaları olmaqla, bir çox mütəfəkkirlərimizin mədəni-fəlsəfi və ictimai-siyasi irsini dar, məhdud şəkildə dəyərləndirmək doğru deyildir. Əlbəttə, həmin dövrün şərtləri altında yazıb-yaratmış mütəfəkkirlərimiz, dövlət xadimlərimiz arasında bəziləri marksizmin təsiri altında olmuş, Sovet Rusiyasının siyasi-ideoloji təzyiqlərinə məruz qalmış və bundan dolayı ziddiyyətli tərəfləri olmuşdur. Ancaq həmin dövrün mühitinə və mənzərəsinə ümumilikdə yanaşdıqda görürük ki, sosial-demokratizm əqidəsinə bağlı olan və olmayan milli-demokratların əsas qayəsi Azərbaycan xalqının milli-mədəni və siyasi-iqtisadi varlığını ortaya qoymaq olmuşdur.

Xüsusilə də Xiyabani və Pişəvərinin başçılıq etdiyi milli hərəkatların təməlinə müstəqil Azərbaycanın varlığı ilə yanaşı, ümumiyyətlə, bölgə xalqlarının ədalətli, demokratik və bərabər şəkildə yaşamasının idealları ifadə olunmuşdur. Məsələn, Pişəvərinin dünyagörüşünün əsasında məhz milli xüsusiyyətlərə əsaslanan, ancaq məsuliyyətli azad bir cəmiyyətin təşəkkülü ideyası dururdu. Artıq bu cəmiyyət yalnız marksizm təliminin prinsiplərini deyil, digər demokratik ideyaları da özündə əks etdirməli idi. Əslində, Pişəvəri Xiyabaninin başlatdığı milli və azad Azərbaycan ideyasını bir qədər də irəli aparmaq istəmiş, bunu ayrı-ayrı fərdlərin mübarizəsindən bir toplumun mübarizəsi olaraq genişləndirməyə çalışmışdır. Ancaq bütün hallarda Xiyabaninin fəlsəfəçiliyi Pişəvəridən bir addım öndə olmuş, dərinliyi ilə seçilmişdi. Hər halda Xiyabani bir cəmiyyətin və onun fərdlərinin hansı səbəblərə görə azad yaşaması qədər, bu azadlığın sərhədlərini və məsuliyyətini də fəlsəfi cəhətdən daha dərinlən əsaslandırma bilirdi. Bu məsələni özü də etiraf edən Pişəvəri bildirmişdir ki, sadəcə, Xiyabaninin dövründə onu anlayən kifayət qədər tərəfdarları olmamışdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Xiyabani Şeyx Məhəmməd. Azərbaycan və Azərbaycan demokratik qüvvələri. Bakı, “Müəllim”, 2010, s.117
2. Xiyabani Ş.M. Nitqləri/Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.411
3. Pişəvəri S.C. Məqalələri. Bakı: Azər nəşr, 2016, s.155
4. Tağıyeva Ş., Rəhimli Ə., Bayramzadə S., Cənubi Azərbaycan. “Xiyabani” oçerki. Bakı, “Orxan”, 2000, s.197
5. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı çap evi”, 2011, s.62
6. Məmmədli Pərvanə. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər (I Hissə). Bakı, Sabah, 2015, s.22
7. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, “Elm”, 1983, s.162-163
8. Mirzəyeva Cəmalə. Təcəddüd qəzeti Xiyabani hərəkatının ideoloji silahı kimi, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011, s.204
9. Məmmədli Pərvanə. Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin publisistikası, Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011 s.186, 184
10. <http://www.tabrizinfo.com/tabriz/mashahir/rafaat.htm>

11. Qəribli İslam. Ş.M.Xiyabani hərəkatı dövründə Cənubi Azərbaycanda ədəbi mühit. Azadlıq uğrunda mübarizə tariximizdən: Xiyabani hərəkatı-90. Bakı, “Bakı Çap Evi”, 2011 s.152
12. Pişəvəri S.C. Aylıbdır. “Hürriyyət” qəzeti, 14 avqust 1919 -cu il, sayı 14
13. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 17 dekabr 1919 -cu il, sayı 38
14. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Məşəl” jurnalı, 30 dekabr 1919 -cu il, sayı 4
15. Pişəvəri S.C. O yan bu yandan. “Hürriyyət” qəzeti, 9 fevral 1920 -ci il, sayı 49
16. Pişəvəri Mir Cəfər. Seçilmiş əsərləri, Bakı, Azərnəşr, 1984, s.402
17. Saray Mehmet. Kuzey ve Güney Azerbaycan türklerinin tarihi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, s.344
18. <https://ali-shamil.tr.gg/%26%23399%3Bli-M.oe.sy.oe.-T%26%23601%3Bbri.htm>
19. https://az.wikipedia.org/wiki/S%C9%99id_S%C9%99lmasi#Yarad%C4%B1c%C4%B1%C4%B1%C4%9F%C4%B1
20. İbrahimi Firudin. “Azərbaycan danışır... İftixarlı tariximizdən bir neçə parlaq səhifə”. Bakı, Elm və təhsil, 2018

ПОЛИТИКО-ФИЛОСОФСКИЕ ИДЕИ В ЮЖНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Фаиг Алекперли

Резюме. В статье говорится о тюркских мыслителях Южного Азербайджана, таких как: шейх Мохаммад Хиябани, Мирза Тагихан Рафет Табризи, Сейед Джафар Пишавари, Фирудин Ибрагими, Мухаммад Бирия и др. Согласно их мировоззрению, наилучшим вариантом являлось — максимальное использование социал-демократических (частично либерально-демократических) принципов, интегрируя данные идеи с национальными особенностями. С этой точки зрения, не проявляя большой склонности к идеям тюркизма и исламизма, они принимали национальность больше как азербайджанство (азербайджанская нация, азербайджанский язык) и исламизм - в рамках принципов светскости. Далее в статье упоминается об универсальности и своеобразии нашей истории, философской и общественной мысли, проявившиеся в национально-демократическом направлении. Национально-демократическое направление, в первые дни, было связано главным образом с социал-демократизмом и отчасти с марксизмом-ленинизмом, зародившимся в Советской России, однако азербайджано-турецкие социал-демократы, поняв со временем сущность русского большевизма, повернулись к центризму и отойдя в сторону правоцентризма, стали представителями национал-демократии. В этом смысле философские и общественно-политические мысли демократов/национал-демократов не ограничивались социал-демократизмом. Общественное и политическое наследие мыслителей тех времен недооценивать нельзя, однако и среди них были те, кто находился под влиянием марксизма, подвергался политико-идеологическому давлению Советской России.

Цель: раскрыть своеобразие национально-демократических и социально-философских идей тюркских мыслителей Южного Азербайджана.

Методология: сравнительный анализ, наследование, передача идей, анализ.

Результаты исследования: поиски примирения идей южно-азербайджанских тюркских мыслителей с общественно-политическими и идеологическими требованиями современной эпохи.

Ключевые слова: национал-демократия, национал-либерализм, тюркизм, азербайджанизм, Шейх Мухаммад Хиябани, Тагихан Рафет, Сейед Джафар Пишавари, Фирудин Ибрагими, Мухаммад Бирия

**POLITICAL-PHILOSOPHICAL IDEAS IN SOUTH AZERBAIJAN IN THE FIRST
HALF OF THE XX CENTURY**

Faig Alakbarli

Abstract. The article shows that Sheikh Mohammad Khiyabani, Taghi Rufat, Seyyed Jafar Peshavari, Firudin Ibrahim, Muhammad Biriya and others were among the South Azerbaijani Turkish thinkers who spoke about the synthesis of various socio-philosophical ideas. According to their worldviews, the best option at the present time was to take advantage of the social-democratic (partially liberal-democratic) principles as much as possible, to integrate those ideas with national characteristics. From this point of view, they did not show much inclination to the ideas of Turkism and Islamism, they accepted the nationality more like Azerbaijanism (Azerbaijani nation, Azerbaijani language) and Islamism within the principles of secularism. Later, the article mentions that the universality and uniqueness of our history of philosophical and social thought, which has revealed itself in the national democratic direction, is undeniable. It is true that, in the early days, the national democratic direction was mostly related to social-democratism, and to some extent to Marxism-Leninism originating from Soviet Russia. However, the Azerbaijani-Turkish social-democrats, who understood the essence of Russian Bolshevism more deeply from time to time, turned towards centrism and went a little further towards right-centrism and became representatives of national democracy. In this sense, the philosophical and social-political thoughts of democrats or national democrats were not limited to social-democratism and national characteristics were also prominent. It is not correct to value the cultural-philosophical and socio-political heritage of many of our thinkers like Peshavari, Firudin Ibrahim, Alirza Nabdil, Muhammad Biriya and others in a narrow and limited way. Of course, among our thinkers and statesmen who wrote and created under the conditions of that period, some were under the influence of Marxism, were exposed to the political-ideological pressures of Soviet Russia, and therefore had conflicting sides. However, when we look at the environment and landscape of that period in general, we see that the main goal of the national-democrats, who were attached to the social-democratic beliefs or not, was to reveal the national-cultural and political-economic existence of the Azerbaijani people.

Purpose - To reveal the uniqueness of the national-democratic and social-philosophical ideas of South Azerbaijani Turkish thinkers.

Methodology - comparative analysis, inheritance, transmission of ideas, analysis.

The results of the study - Searching for reconciliations between the ideas of South Azerbaijani Turkish thinkers and the socio-political and ideological requirements of the contemporary era

Keywords: National democracy, National liberalism, Turkism, Azerbaijanism, Sheikh Muhammad Khiyabani, Taghi Rufat, Seyyed Jafar Peshavari, Firudin Ibrahim, Muhammad Biriya

Rəyçi: f.f.d., dos. Zeynəddin Şabanov